

MECLİS-İ VÂLÂ-YI AHKÂM-I ADLİYE'DE YARGI

*Yrd.Doç.Dr. Ayhan CEYLAN**

I- GİRİŞ

Divan-ı Hümayun, yerine getirdiği fonksiyonla, Osmanlı yükseliş döneminin en önemli devlet kurumlarından biri, belki de en önemlisidir. Tanzimat Fermanı ile birlikte üstlendiği rolle, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, “yükseliş dönemi”ne tekrar ulaştıracak reformları hazırlayan bir meclis olarak öngörülmüştür. Gerçekten, iki farklı dönemin çok önemli bu iki meclisi yapısal ve fonksiyonel olarak benzer nitelikler taşımaktadır. Her iki meclis de, yasama, kısmi de olsa yürütme ve yargı başta olmak üzere, idarî ve mâlî pek çok devlet yetkisini kullanmıştır. Sadece mahkeme olarak kurulmamakla birlikte, oluşum biçimleri, ele aldıkları uyuşmazlıkları çözme ve karara bağlama yönleriyle, aynı zamanda bir yargı organı niteliği taşımışlardır. Divan-ı Hümayun ve Meclis-i Vâlâ, kadı idaresindeki genel mahkemeler yanında, hatta üstünde, Türk ve İslam devletlerinde görülen mezâlim yargısının kendi dönemlerindeki en belirgin uygulama yerleridir.

Meclis-i Vâlâ, Tanzimat'm hedeflediği ve gerçekleştirmeye çalıştığı devletteki dönüşümün yargı alanındaki temel aktörlerindendir. Çalışma, bu kurumu yargı organı sıfatıyla ele almayı amaçlamaktadır.

II- BİR KURUM OLARAK MECLİS-İ VÂLÂ-YI AHKÂM-I ADLİYE

Divan-ı Hümayun toplantılarının artık yapılmamasıyla birlikte, 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sıkça toplanan ve kurumlaşma sürecine giren meşveret/şûrâ meclisi toplantıları, vükelâ ve devlet memurlarından oluşan üyelerinin işlerinin çokluğu dolayısıyla aksamaya başlayınca; “...adalet ve hakkaniyet ve intizam-ı ahvâl-i mülk ve millet kazıyye-i hayriyyesi kemaliye karin-i hüsn-i husul ve sûret olması için Meclis-i

* Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Öğretim Üyesi.

Ahkâm-ı Adliye...” ismiyle, 1838 yılında sarayda bir meclis kurulmuştur¹. Üyelerinin aynı zamanda eski görevlerini sürdürmeleri ve rütbelerinin farklılıkları gibi nedenlerle, bu meclis, Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar olan dönemde pek verimli olamamıştır².

Temel esasları Tanzimat Fermanı'nda belirtilen kanunların hazırlanması görevi Meclis-i Vâlâ'ya verilmiştir. Fermanın ilanı sonrasında, meclisin üye seçimini ve çalışma esaslarını düzenleyen çeşitli nizamnameler ihdas edilmiştir. Bu düzenlemeler ile; Meclis-i Vâlâ'da karar oluşumunda, ittifak-ı ârâ (oybirliği) yerine, ekseriyet-i ârâ (oyçokluğu) usulü benimsenmiş, üyelerin düşüncelerini serbestçe ve kınanmaksızın söyleyebilmeleri, görüşülecek konuların önceden üyelere bildirilmesi ve gerektiğinde bazı konularda komisyonlar oluşturulması gibi müzakere ve karar sürecine ilişkin hükümler kabul edilmiştir. Karışıklığı önlemek, işlerin görülmesini kolaylaştırmak amacıyla, 1850 yılında; muhâkemât (yargılama), murâfaât (duruşma) ve istintâk (sorgulama) işleri için pazartesi ve perşembe günleri ayrılmıştır³. Meclis, zamanla devlet işlerinin görüşüldüğü merkez haline gelmiş; “mevâdd-ı mülkiye” ve “umûr-u nizâmiye ve kânûniye” orada müzakere edilmiştir⁴.

Padişah tarafından atanan ve sayısı zamanla değişen üyeleri arasında; mülkî, askerî, malî, iç ve dış politika alanında uzman kişiler yanında, meselelerin şer'i yönünü incelemek üzere ilmiye mensupları bulunmakta⁵, ayrıca müftü de atanmaktadır⁶. 1856 Islahat Fermanı ile birlikte Meclis-i Vâlâ'ya gayrimüslim üyeler de tayin olunmaya başlanmıştır⁷.

Meclis-i Vâlâ'nın, kanun yapma ve vükelâyı yargılama görevleri, 1854 yılında kurulan Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a aktarılmıştır⁸. Meclis-i Vâlâ, bu

¹ Takvim-i Vekâyi(T.V), def'a 163, 11 Muharrem 1254; Ahmed Lütfi, Tarih-i Lütfi, c. V, İstanbul 1302, s. 110.

² Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ(1838-1868), Ankara 1994, s. 38-39; Ali Akyıldız, Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, İstanbul 1993, s. 190-191, 197.

³ Nizamnameler için bkz. T.V., 188, 18 Şevval 1255; T.V., 229, 15 Cemaziyelâhir 1257; BOA. İrade Mesâil-i Mühimme, Nr. 19, 24 Cemaziyelevvel 1257; BOA. İrade Meclis-i Vâlâ, Nr. 5299, 28 Ramazan 1266.

⁴ T.V., 229.

⁵ Akyıldız, s. 211.

⁶ T.V., 177, 19 Zilhicce 1254.

⁷ Seyitdanlıoğlu, s. 83.

⁸ (Ahmed) Cevdet Paşa, Tezâkir, 13-20 (Yay. Cavid Baysun), 3. baskı, Ankara 1991, s. 153.

dönemde, vükelâ dışında yargılama görevini sürdürmüştür. 1857 tarihli düzenleme ile, Meclis-i Vâlâ'da görülmekte olan çeşitli meseleler genel müzakereye konmadan önce, işleri kolaylaştırmak ve hızlandırmak amacıyla her biri üç tecrübeli meclis azasından oluşan; mülkiye, maliye ve evkâf, askeriye, hâriciye, deâvî olmak üzere beş cemiyet tertibi öngörülmüştür. İş yükünün artması dolayısıyla, nizamnâmede yapılan bir tadille, deâvî cemiyetinin üye sayısı beşe çıkarılmıştır⁹. 1858 yılında yapılan bir değişiklikle de üç cemiyet ilga edilmiştir¹⁰.

Meclis-i Tanzimat ile Meclis-i Vâlâ 1861 yılına kadar yanyana çalışmıştır. 1861 yılında iki meclis Meclis-i Ahkâm-ı Adliye adı altında birleştirilmiştir. Nizamnâmesinde belirtildiğine göre yeni meclis; Kavânin ve Nizâmat Dairesi, Mülkiye Dairesi ve Muhakemat Dairesi olmak üzere üç kısımdan oluşacaktır¹¹. Meclis-i Tanzimat'ın yasama görevi, ilk daireye; muhakeme görevi, Meclis-i Vâlâ'nın umum heyetine verilirken, uygulamaya ilişkin aksaklıkları gözetme görevi ise sona erdirilmiştir¹². "Tanzimat Meclisi" olarak döneme damgasını vuran Meclis-i Vâlâ 1868 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Kuruluşundan itibaren pek çok değişiklikler geçiren meclis bu tarihte son kez; Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye olarak ikiye ayrılmıştır¹³.

III-MECLİS-İ VÂLÂ-YI AHKÂM-I ADLİYE'NİN YETKİLERİ

Osmanlı Devleti'nde, yetkilerin dağılımı ve kullanımı, temelde, Emevi, Abbasi ve Selçuklu devletleri kanalıyla devraldığı hukukî mirasa uygun olarak, İslam devletlerindeki yetki anlayışı ve uygulaması çerçevesinde şekillenmiştir.

İslam kamu hukuku ile ilgili klasik kaynaklarda yetki-organ karşılığında "velâyet" kelimesi kullanılmıştır¹⁴. Klasik eserlerde, yasama, yürütme ve yargı şeklinde bir yetki ayırımına rastlanmasa da, yetkiler konusu İslam

⁹ BOA. İrade Meclis-i Mahsus, 390, 24 Şaban 1273.

¹⁰ BOA. İrade Meclis-i Mahsus, 547.

¹¹ İrade Dahiliye, Nr. 31803; Nizamnâme için bkz. Meclis-i Tanzimat Defteri, II, s. 11-14; Sabit, Usul-u Muhakeme-i Hukukiye Kanunu Muvakkati Şerhi, İstanbul 1302, s. 183.

¹² Cevdet Paşa, Tezâkir 13-20, s. 153; Stanford Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri II", Tarih ve Toplum Dergisi, sy. 77, Mayıs 1990, s. 42; Seyitdanlıoğlu, s. 54.

¹³ Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, s. 84; Seyitdanlıoğlu, s. 30.

¹⁴ Ebu'l-Hasan el-Mâverdî, el-Ahkâmü's-Sultaniye(Tahkik: Semîr Mustafa Rebâb), Beyrut 2000, s. 81,94; Ebu Ya'la el-Ferrâ, el-Ahkâmü's-Sultaniye(Talik: M.Ali Ebu el-Abbas), Kahire ts., s. 41 vd.

siyaset bilimiyle ilgili temel kaynaklarda yer bulmuştur. Hukukçularca, yetkiler ve taksimi meselesi, zaman, mekan ve şartlara bırakılırken,¹⁵ ilk dönemlerden itibaren yetkileri kullanan çeşitli organlar ortaya çıkmaya başlamıştır¹⁶. İslam hukukçuları nazarı olarak, siyasal iktidar(velâyet-i âmme)'ın bey'at akdi ile halifeye devredildiğinden¹⁷ hareketle, halifenin diğer yöneticilere nazaran üstün iktidara sahip olduğunu ve yöneticilerin yetkileri kullanmada onun vekili olduğunu belirtmişlerdir¹⁸.

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat döneminde de, geleneksel yönetim anlayışı devam etmekte,¹⁹ nazarı olarak yetkilerin hükümdar elinde toplandığı fikri varlığını korumaktadır. Bununla beraber, Nizam-ı Cedit ile başlayan ve Tanzimat Fermanı arefesinde ivme kazanan ıslâhât süreci, yönetim alanına da yansımıştır. Bu doğrultuda, hükümdarın uhdesinde bulunan yetkiler, kurulan nezâretler ve meclislere devredilmiştir. Klasik dönemde, padişah adına, Divan-ı Hümayun ve veziriazamın kullandığı yetkiler, bu dönemde Babîâli ve Meclis-i Vâlâ tarafından yerine getirilmektedir. Heyet-i Vükelâ şekline dönmüşen Babîâli, yürütme; Meclis-i Vâlâ ise yasama ve yargı yetkisi kullanan yapılar olarak görülmektedir. Padişah gerek Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda gerekse onu açıklayıcı olarak vilayetlere gönderilen Fermân-ı Âlî'de, Meclis-i Vâlâ tarafından kararlaştırılacak kanunları yürürlüğe girmek üzere tasdik edeceğini belirterek,²⁰ aslında yasama yetkisini Meclis-i Vâlâ'ya devrettiğini de beyan etmektedir. Döneme ilişkin belgelerde yer aldığı üzere, devletin; şer'î, kanûnî, mülkî, dâhilî ve hâricî tüm önemli işleri artık serbest bir şekilde, insan haklarına ve hak ve adalete uygun olarak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de görülecektir²¹.

15 İbn Teymiye, Hisbe, Çev. Vecdi Akyüz, 2. baskı, İstanbul 2001, s. 26; Arif Halil Ebu İyd, Nizâmü'l-Hükûm fi'l-İslâm, Amman 1996, s. 216.

16 Bkz. A. Selçuk Özçelik, "İslamda Devlet Müessesesinin İnkişafı", İÜHFİM, c. 20, sy. 1, 1954, s. 7-8; İslam'da fonksiyonlar ve özellikle yargı fonksiyonunun gelişimi ile ilgili olarak bkz. H.Tahsin Fendoğlu, İslâm ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı, İstanbul 1996, s. 65 vd.

17 Seyyid Bey, Hilafetin Mahiyeti Şeriyesi, Ankara ts., s. 44; Nevin A. Mustafa, İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet(Çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 1990, s. 28.

18 Mâverdî, s. 31-32; Abdülmelik el-Cüveynî, Giyâsü'l-Ümem fi't-Tiyâsi'z-Zulem, Beyrut 1997, s. 131-132; Ali Himmet Berki, Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku I, Ankara 1955, s. 138.

19 Bu çerçevede ifade edilen ibareler için bkz. T.V., 416, 21 Muharrem 1266.

20 Bkz. T.V., 187, 15 Ramazan 1255; T.V., 188, 18 Şevval 1255.

21 T.V., 195, 11 Muharrem 1256.

IV-MECLİS-İ VÂLÂ-YI AHKÂM-I ADLİYE'DE YARGI YETKİSİ

1. Genel Olarak Osmanlı Hukukunda Yargı Yetkisi

Osmanlı Devleti'nde, esas olarak yargı yetkisi (velâyet-i kazâ), ülkede en üstün iktidara (velâyet-i âmme) sahip devlet başkanına vekâleten kadı idaresindeki tek dereceli mahkemelerce yerine getirilmiştir²². Bununla birlikte, nazârî olarak yer verilen halifenin bizzat yargılama yapması, uygulamada da görülebilen bir durumdur²³.

Kadınların davaları dinlediği ve karara bağladığı yerlere, mahkeme yanında; "meclisü'l-kazâ", meclisü'ş-şer", "meclisü'l-hükm" gibi isimler verilmiştir. Kadı'l-kuzat müessesesi ihdas oluncaya kadar, kadılar halife ve hükümdarlar tarafından atanmışlardır²⁴. Halifeler veya kazı'l-kuzat tarafından tayin olunan kadılar naib atamaya izinli iseler, gerektiğinde nâib de tayin edebilirlerdi. Kadılar kendilerine verilen yetki kapsamında; fertler veya fertler ile devlet arasında meydana gelen davalara bakarlardı²⁵.

Emeviler, Abbasiler, Tulunoğulları, İhşîdîler, Eyyübîler, Memlûklular, Karahanlılar, Samânîler, Gazneliler ve Selçuklular gibi müslüman Türk ve Arap devletlerinde, bu yargı yetkisi yanında, görev alanları ve yargılama usulleri itibariyle genel mahkemelerden farklı, hisbe, şurta ve mezâlîm gibi kurumlar da yargı işlevi görmüşlerdir²⁶. Nitekim İslam devletlerinde bu ayırımı işaretleyerek, yargı yetkisinin; kadının yargı yetkisi ve divanın yargı yetkisi olmak üzere iki türlü görünümünden bahsedilmiştir²⁷. Uygulama da bu çerçevede gelişme göstermiştir.

Osmanlı devlet yönetiminin, İslam yönetim geleneğine bağlı olma niteliği, I. Selim'den itibaren "halifelik" sıfatının temsil edilmesiyle birlikte daha da pekişmiştir. Halife niteliğiyle, siyasal iktidar ve buna bağlı olarak,

22 Abdülkerim Zeydan, *Nizamü'l-Kazâ fi'ş-Şeriatü'l-İslamiyye*, Bağdat 1984, s. 14; Vehbe ez-Zuhaylî, *el-Fikhu'l-İslâmî ve Edilletuhü, el-Cüz'us's-Sâdis, et-tab'atü's-sâlise*, Dımaşk 1989, s. 739-740; Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, 3. baskı, Ankara 1958, s. 294; H.Tahsin Fendoğlu, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2000, s. 377.

23 Fahrettin Atar, "Kazâ", *DİA*, c. 25, Ankara 2002, s. 115; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 3. baskı, İstanbul 1999, s. 79.

24 Ali Himmet Berki, *Hukuk Tarihinden İslam Hukuku I*, Ankara 1955, s. 37.

25 Berki, s. 40.

26 Berki, s. 44, 48; Ansay, s. 295-296; Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, Müt. Zeki Megamz, 1. cilt, Dersaadet 1328, s. 225-226; Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, s. 1.

27 Ebül'Ulâ Mardin, "Kadı" md., *İA*, c. 6, s. 43.

örfî yasama, yürütme ve yargı yetkisi yönetimde üstün iktidar sahibi olan padişahın elinde toplanmıştır. Ancak hükümdarın tek başına bu yetkileri kullanabilmesi imkansız olduğundan, yetkiler, atadığı görevliler aracılığıyla kendisine vekâleten ifa edilmiştir. Nazarî olarak, padişahın yetkisi dahilinde bulunan yargı yetkisi, padişah beratı ile tayin edilen kadılarına havale edilmiş,²⁸ hemen hemen bütün imparatorluk devrinde bu esasa riayet edilmiştir²⁹. Bunun yanında, Osmanlı Devleti, devraldığı yargı geleneğini kendi şart ve ihtiyaçları içinde geliştirmesinin bir sonucu olarak, kadı mahkemeleri yanında divanlara ve özel mahkemelere de yargı yetkisi tanımıştır. Bu yetkinin büyük bir bölümü, merkezde; Divan-ı Hümayun ve veziriazam divanlarında, taşrada ise eyalet ve sancak divanları içerisinde kullanılmıştır. Diğer yandan, gayrimüslimlerin aralarındaki ihtilaflara bakmak üzere konsolosluk ve cemaat mahkemeleri kurulmuştur. Bunlara ilaveten, ihtisap ağasının, nakibü'l-eşraf ve mimarbaşı gibi kimi görevlilerin de yargı yetkileri bulunmaktadır³⁰.

2. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Yargı Yetkisinin Dayanakları

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin yargı yetkisinin dayanakları; nazarî ve ilk uygulama yönüyle mezâlim yargısında; uygulama geleneğiyle, kendisinden önceki Osmanlı merkez meclislerinde ve hukuksal niteliğiyle de Tanzimat Fermanı ve bu çerçevede yayınlanan kanunlar, nizamnameler ve talimatlarda aranabilir.

A. Mezâlim Yargısı

a. Divan-ı Mezâlim

Mezâlim yargısının nazarî ve uygulama yönüne; “velâyetü'l-mezâlim”(mezâlim yetkisi) adıyla, kimi zaman ayrı bir yargı başlığı altında ahkamu's-sultaniye türü eserlerde³¹, kimi zaman da sultanlara yapılan

28 İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara 1994, s. 13. Selçuklu dönemine ilişkin kadılık menşûru örnekleri için bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, 2. baskı, Ankara 1988, s. 41-47.

29 Mardin, “Kadı”, s. 45.

30 Heyd, s. 221-224; Aydın, s. 86-89; Fethi Gedikli, “Kazâ”, md., DİA, c. 25, Ankara 2002, s. 118.

31 Bkz. Ebu'l-Hasan el-Mâverî, s. 94; Ferrâ, s. 91. Ömer Nasuhi Bilmen, *Divan-ı Mezâlim karşılığında “velâyet-i cerâim” kavramını kullanmakta, bu yetkiyi kullanan kişilere “valii cerâim, valii mezalim” ünvanının verildiğini belirtmektedir. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, Hukukî İslamiye ve İstılahatı Fikhiyye Kamusu*, c. 3, İstanbul 1985, s. 328-329.

tavsiyeler içerisinde, siyasetnâmelerde³² değinilmiş, bu yargılamanın yapıldığı yere de; mezâlim, “divan-ı def-i mezâlim”, “divan-ı mezâlim” gibi isimler verilmiştir.

Mezâlim kelimesi sözlükte, zûlm kelimesinden türev olarak, kişiden haksız olarak alınan şeyin ismi³³ anlamında olup; tecavüz ve haksızlıklara karşı yapılacak şikayetler olarak da ifade edilmiştir³⁴. Mezâlim davasını gören, güç ve nüfuzunu kullanmak suretiyle haksızlığı ortadan kaldırmaya ve taraflar arasında adaletle çekişmeyi sona erdirmeye çalışmaktadır³⁵. Bu yargılama türünü doğuran temel gerekliliğin; mümkün olduğunca en kısa ve adil yoldan haksızlığın ortadan kaldırılarak hakkın sahiplerine teslim edilmesi olması, karakteristik bir özellik olarak, mezâlim divanları geleneğinde yargılama yanında infazı da beraberinde getirmiştir³⁶. Belki de bu gereklilikten dolayı, mezâlim yargısını yerine getiren hakim, genel mahkemelerdeki kadılardan ziyade, ilim ve adalet yanında güç ve iktidar sahibi de olan halifenin bizzat kendisi ya da veliahd, vezir ve vali gibi genel yetki verdiği biri olması gerektiği belirtilmiştir³⁷. Bu davalara bakmak üzere özel görevliler de atanabilmektedir. Nitekim, uygulamada, kadıların tayinlerde ilk sırayı aldığı görülmüştür³⁸.

Klasik kaynaklarda; halka karşı cebir şiddet kullanarak zulmeden yöneticilerin eylemleri, vergi memurlarının fazla veya eksik vergi toplamaları, devlet kayıtlarını tutan görevlilerin kusurlu hareketleri, yöneticilerin veya nüfuzlu kişilerin gasbettiği mal ve haklar, devlet görevlilerinin maaşlarının eksik veya gecikmeli ödenmesinden kaynaklanan ihtilaflar, vakıf işlerinin denetlenmesi, kadı mahkemeleri ve muhtesiplerce verilen ve uygulanmasında güçlük çekilen kararların infazı, bazı ibadetlerin yerine getirilmesini kontrol etme ve normal adlî ihtilaflar, mezâlim yargısının bakmakla görevli olduğu konular olarak sayılmıştır³⁹. Böylelikle,

32 Nizamülmülk, Siyasetnâme(Türkçesi: Nurettin Bayburtlugil), İstanbul 1987, s. 35; Cefaleddin Devvânî'nin “Divan-ı Def-i Mezâlim” adlı siyasetnâmesi için bkz. Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, s. 85-90.

33 Mu'cemü'l-Vasît, “zlm”; Muhîtü'l-Muhît “zlm”; Bedrüddin el-Aynî, Umdetü'l-Kârf Şerh-i Sahihî'l-Buharî, el-cüz'ül-hâdi aşer, Beyrut, ts., s. 283.

34 Bkz. Fahrettin Atar, İslam Adliye Teşkilatı, 3. baskı, Ankara 1991, s. 167.

35 Mâverdî, s. 94; Ferrâ, s. 91; Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, s. 85.

36 Zuhaylî, s. 757; Zeydan, Medeniyet-i İslamiye, s. 223.

37 Mâverdî, s. 94; Cevdet Paşa, Tezakir, 40-Tetimme, s. 85.

38 Mâverdî, s. 94; Vecdi Akyüz, “Müslüman Türk Devletlerinde Divan-ı Mezalim Kurumu”, Türkler, c. 5, Ankara 2002, s. 216.

39 Bkz. Mâverdî, s. 97-100; Ferrâ, s. 93-95; Zuhaylî, s. 760-762; Akyüz, s. 218.

mezâlim divanlarında, adlî ve kısmen idâri yargı kapsamındaki davaların ele alındığı anlaşılmaktadır. Fakat adlî ihtilaflarda genel görevli mahkeme kadı mahkemesi olup, mezâlim mahkemelerinde görülen adlî ihtilaflar, kadı mahkemelerinin tarafların kamu görevlisi veya nüfuzlu kişiler olması dolayısıyla adil bir şekilde görmekte ve karar vermekte yetersiz kaldıkları veya kalabilecekleri durumlarla ilgilidir. Dolayısıyla, mezâlim yargısı, uygulamada daha çok, yönetici ve nüfuzlu kişilerin işledikleri haksızlıkları ele alan bir “ceza yargısı” olarak görülmektedir. Bunun yanında, genel mahkemeler tarafından görülmesinde acze düşülen davalar ya da taraflarca hukuka uygun olmadığı düşünülen kararlar da mezâlim mahkemelerine götürülmüş ve mezâlim mahkemeleri zaman zaman üst derece mahkemesi olarak görev yapmıştır. Zimmiler de uğradıkları haksızlıklara karşı mezâlim mahkemelerine başvurmuşlardır⁴⁰. Mezâlim mahkemelerinde verilen kararlara karşı kanun yollarına başvurulabilmektedir. Hükmü veren mahkeme başkanı hükümdar ise, bu mahkemelerin özelliği gereği adaletin elde edilebileceği en yüksek otorite olması dolayısıyla, bu yol oldukça sınırlı iken; vezir, vali veya özel bir görevli olması durumunda, kanun yollarına başvurulup hükümdardan adalet istenmesi mümkündür⁴¹.

Mezâlim divanı görev alanına giren konuları re’sen veya şikayet üzerine ele alır. Uyuşmazlığı çözümlerken, genel mahkemeden daha farklı bir yargılama usulü izler⁴².

Mezâlim mahkemesi bir heyetten oluşur. Bu heyetin sayısı zaman içerisinde değişmekle birlikte, genelde; yönetici veya onun görevlendirdiği bir kişinin başkanlığında, kadılar, hukukçular, şühûdu’l-hal, bilirkişi ve diğer teknik hizmetlilerden meydana gelir. Heyete, hükümdar, vezir, vali veya özel bir görevli başkanlık edebilir⁴³. Karar yetkisi başkana ait olup, diğer üyeler danışma amacıyla bulunmaktadır. Davalar, İslam hukukuna uygun olarak görülmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede, ilk dönemlerden itibaren mezâlim mahkemelerinde kadıların bulundurulmasına önem verilmiştir⁴⁴. Mezâlim davalarına bakmak üzere, zamanla, “divan-ı mezâlim”, “darü’l-adl” ve

⁴⁰ Atar, Adliye, s. 173; Akyüz, s. 221-222; Zuhaylî, s. 757.

⁴¹ Akyüz, s. 228.

⁴² Klasik kaynaklarda, mezâlim hakimi ile normal hakim arasında bir davanın görülmesindeki farklılıklara değinilmiş ve 10 fark olduğu tespit edilmiştir. Bu farklılıklar için bkz. Mâverdî, s. 100-101; Ferrâ, s.95-96.

⁴³ Mâverdî, s. 97; Ferrâ, s. 93; Akyüz, s. 214-218; Atar, s. 173.

⁴⁴ Mâverdî, s. 101; Akyüz, s. 216, 224; Aydın, s. 80; Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, s. 89.

Selçuklular'da görüldüğü üzere "dâdgâh" adı verilen özel yerler inşa edilmiştir⁴⁵.

Mezâlim divanlarının fonksiyonu asıl işlevleri olan yargı ile sınırlı kalmamıştır. Zaman ve şartlara göre genişleyip daralmakla birlikte, siyasi, hukukî, idarî ve mâlî görevler de ifa edilmiştir⁴⁶.

b. Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

İslam öncesi Türkler'de, Han'ın devlet mahkemesi(yargu)'ne başkanlık ettiği bilinmektedir⁴⁷. Kutadgu Bilig'te, Han'ın önüne gelen davaları adalet esasına göre çözdüğünden bahsedilir⁴⁸. Hunlarda, açık bir yargı kurultayına rastlanır. Cengiz Han devletinde, seçimler, savaşlar, tayinler ve ekonomik düzenlemeler yanında büyük yargılar da kurultay tarafından karara bağlanmaktadır⁴⁹. Bununla beraber, kaynaklar, eski Türk devletlerinde yer alan ve önemli devlet işlerinin görüldüğü toy/kurultay meclislerinin yargılama yetkisi olduğuna pek işaret etmezler.

Mezâlim konusunun doğuşunu ve gelişimini ele alan yazarlara⁵⁰ göre, İslamın ilk döneminde Hz. Peygamber mezâlime bakan ilk kişidir. Hatta peygamberliğinden önce 25 yaşında iken Kureyş topluluğunun ileri gelenlerinin; kötülükleri önlemek, zulme meydan vermemek üzere anlaşmalarında (Hilfû'l-Füdûl) hazır bulunduğundan hareketle, bu kurumun ortaya çıkış tarihini İslam öncesi döneme kadar da geriye götürmektedirler.

Dört halifeden herhangi birisi mezâlim yargısı için kimseyi atamamıştır. Belki de bu yöndeki hak ihlallerinin çok fazla yaygın olmadığı bu dönemde, ihtilaflar genel yargılama usulleri çerçevesinde halledilmiştir. Hz. Ömer, valisi Amr. b. As'ın Mısırlı bir kıptiyi küçük düşürmesini kısasla cezalandırmıştır. Hz. Ali döneminde karışıklık ortaya çıkıp haksızlıklar çoğalmış ve bu halife, döneminde, mezâlim ile ilgili davalara bakan ilk kişi olmuştur.

Devletin sınırlarının genişlemesinin de etkisiyle; yöneticilerin zulmünün artıp haksızlıkların açıkça yapılması, merkez dışında bazen kadıların

45 Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye*, s. 224; Atar, s. 174.

46 Atar, s. 168; Akyüz, s. 222-223.

47 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977, s. 239.

48 Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul 1947, s. 27.

49 Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı(13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ankara 1982, s. 82, 86.

50 Mâverdi, s. 94-95; Ferrâ, s. 91-92; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 86-87; Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye*, s. 222.

kararlarının yöneticilerce uygulanmaması, devlet memuru veya yöneticilerin davalarının görülmesinde acze düşülmesi gibi nedenler, mezâlim ihtilaflarının sayısının artmasını beraberinde getirirken, kurumlaşmasının yolunu da açmıştır⁵¹. Emevi halifeleri, Abdümelik b. Mervan, Ömer b. Abdülaziz zulme uğradıklarını iddia edenlerin davalarını bizzat dinlemeye başlamış ve mezâlim işlerine bakmaya, ihtilafları çözmeye çalışmışlardır. Halifeler bu davalara bakmak için belli günler tayin etmişler, halledemedikleri meseleleri kadılara göndermişlerdir. Uyuşmazlıkları çözmenin ve mezâlime engel olmanın halifenin vazifeleri arasında yer alması da, halifelerin bizzat davalara bakmasında teşvik edici olmuştur⁵². Emeviler döneminde, mezâlim mahkemeleri hilafet merkezinden başka eyaletlerde de kurulmuştur⁵³.

Abbasilerin ilk yıllarıyla birlikte mezâlim divanı görülür. Başlangıçta bu divandaki yargılamalara halifeler başkanlık ederken, daha sonra vezirler bu görevi yürütmüşlerdir. Abbasiler devrinde halifelerin çoğu mezâlim davalarına bizzat nezâret etmişler, Abbasi halifeleri; Mehdî, Hâdî, Harun Reşid, Me'mun ve Mühtedî mezâlim davaları görmüşlerdir. Ortaya çıkan mezâlim yargısı, normal yargıdan bağımsız bir hal almıştır. Fars kralları da bu tip ihlalleri dinlemişlerdir⁵⁴.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda, genel devlet işlerini gören merkezdeki Büyük Divan'a dahil olmayan Divan-ı Mezâlim adında bir divan bulunmaktaydı. Bu divanın başkanına Emîr-i Dâd veya Emîr-i Bâr denmekteydi⁵⁵.

51 Zuhaylî, s. 742; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, Türk-İslam Hukuk Tarihi, c. 1, İstanbul 1990, s. 266.

52 Mâverdî, s. 25; Velîyyullah ed-Dehlevî, Huccetullahi'l-Bâliga, c. I-II, Beyrut 1997, c. II, s. 248-249; Ann K. Lambton, State and Government in Medieval Islam, Oxford 1991, s. 58.

53 Ebu'n-Necib Sühreverdi, Nehcü's-Sülûk fi Siyaseti'l-Mülûk (Çev. Nahîfî Mehmed Efendi), Tercüman 1001 Temel Eser, by., ts., s. 171-172; Mehmet Aykaç, Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar, Ankara 1997, s. 63.

54 Mâverdî, s. 95; Ferrâ, s. 92; Zuhaylî, s. 759; Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, 86-87; Atar, Adliye, s. 169.

55 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, 4. baskı, Ankara 1988, s. 44; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, 7. baskı, İstanbul 1998, s. 313; Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, 2. baskı, Ankara 1993, s. 175; W. Barthold-Fuad Köprülü, İslam Medeniyeti Tarihi, 3. baskı, Ankara 1973, s. 303; Gül Akyılmaz, "Selçuklu Adliye Teşkilatı ve Osmanlı Hukuk Sistemi Üzerindeki Etkileri", Prof. Dr. Halil Cin'e Selçuk Üniversitesinde 10. Hizmet Yılı Armağanı, Konya 1995, s. 32-33.

Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'den Sultan Alaaddin döneminin ortalarına kadar, Anadolu Selçuklu Devleti'nde de hükümdarlar bizzat yargılamada bulunurlar, mazlumların haklarını verirlerdi. Şer'i davalar kadıya havale edilir, örfî davaları divan sahipleri sonuçlandırır. Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev, hükümdarlık günlerinde her gün toplantı salonunda yer almış, davacıların davasını dinlemiş, kadıların ve imamların huzurunda davayı sonuçlandırıp hüküm vermiştir. Sultan Alaaddin zamanında işlerin artması ile bu gelenek ortadan kalkmış, adalet işlerinin tamamı devlet yöneticilerine ve saltanat büyüklerine havale edilmiştir⁵⁶.

B. Osmanlı Klasik Dönemi Merkez Divanlarında Yargı Uygulaması

a. Divan-ı Hümayun'nda Yargı

İlkeleri İslam kamu hukukuna ait klasik eserlerde belirtilen ve kendine özgü görev, yetki, yargılama usulü ve mahkeme heyeti oluşumuyla dikkat çeken mezâlim yargısı, Türk ve İslam devletlerinde Osmanlılar'a kadarki uygulamada, her devletin kendi şart ve ihtiyaçlarına göre değişebilen; "mezâlim divanı", "darü'l-adl", "yuvuluku's-Sultan"⁵⁷ ve "dâdgâh" adı verilen mekanlarda yerine getirilmiştir. Osmanlı Devleti kendisinden önceki devletlerde varolan alt divanları Divan-ı Hümayun çatısı altında birleştirmiş, mezâlim yargısı yetkisi de Divan-ı Hümayun içerisinde sürdürülmeye çalışılmıştır⁵⁸.

Padişah sarayında bayramlaşma yerinde Atîk Divanhâne olarak bilinen yerde padişah huzurunda haftada iki gün huzur murâfaası için divan toplandığı rivayet edilir. Daha sonra devlet genişleyip işlerin çoğalmasıyla birlikte Kubbealtı denilen yerde vekil-i mutlak olan sadrazamlar huzurunda bu görev ifa edilmeye devam edilmiştir. Padişahlar, artık kafes arkasından toplantıları denetlemektedirler⁵⁹.

Devletin, yasama başta olmak üzere tüm önemli işlerini gören Padişah Divanı, yargı yetkisi de üstlenmiş; şer'i ve örfî yargılama yapmıştır. Bunlar içerisinde de, örfî davaların ve özellikle ehl-i örfe ilişkin ceza davalarının

⁵⁶ İbn Bibi, El-Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye(Selçuknâme), (çev. Mürsel Öztürk) c. I-II, Ankara 1996, c. I, s. 114-115.

⁵⁷ Kafesoğlu, s. 311.

⁵⁸ Ahmet Mumcu, Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun, 2. baskı, Ankara 1986, s. 14; Fendoğlu, Yargı Bağımsızlığı, s. 146.

⁵⁹ Cevdet Paşa, Tezâkir, 40-Tetimme, s. 90.

sayıca üstünlük oluşturduğu görülmektedir. Zimmilerin uyuşmazlıkları da Divan-ı Hümayun'da hükme bağlanmaktadır⁶⁰.

Divan-ı Hümayun'da, davalar heyet şeklinde çözüme kavuşturulurdu. Bu heyette, veziriazam ve ehl-i örf üyeler örfi yargıyı, kadıaskerler de şer'i yargıyı temsil etmektedirler. Mahkeme kararının infazı da, mümkün olduğunda, hemen hüküm sonrasında orada gerçekleştirilmektedir⁶¹.

Sadrzamlar sefere çıktıklarında vekilleri olarak yetkilerini haiz sadaret kaymakamları Divan-ı Hümayun'da dava dinlerlerdi. Kazaskerler sefere gitmişlerse onların yerine divanda İstanbul kadısı bulunurdu⁶².

Tanzimat döneminin sonlarına kadar sistemli bir temyiz usulünün bulunmadığı Osmanlı hukukunda, Padişah Divanı; kadıların bakmadıkları, bakmaktan kaçındıkları veya tarafların verilen hükmün hukuka aykırı olduğunu iddia ettikleri şer'i ve örfi davalara, gerek ilk ve kesin hüküm yeri olarak, gerekse temyiz mercii olarak bakabilmekteydi⁶³.

Taraflar Divan-ı Hümayun'a bizzat, dilekçeyle veya vekilleri aracılığıyla başvurabilirlerdi. Cuma selamlığı vesilesiyle de halk şikayetlerini bizzat padişaha ulaştırabilirdi. Merkezin dışında ise, haksızlığa veya zulme uğrayanlar dilekçelerini mahkeme siciline kaydettirirlerdi⁶⁴. Padişah Divanı, davaya bizzat bakabileceği gibi, ilgili yer kadısından da davayı görmesini isteyebilirdi. İlk dönemlerde görüldüğü üzere bizzat padişah davalara bakabilmekle beraber, hakim uygulamada, mutlak vekil olan veziriazam davaları dinlemiş ve hükme bağlamış, özellikle şer'i ve hukuki davalarda yargılama Rumeli Kazaskeri'ne havale edilmiş, dava sayısının arttığı durumlarda ise, Anadolu Kazaskeri'nden de dava görmesi istenmiştir⁶⁵.

Divan-ı Hümayun'a denetim amacıyla gelen mahkeme kararı, hukuka uygun bulunup onaylandığı gibi, bozulabilirdi de. Bozulan bir hüküm, Divan'da yeniden ele alınıp sonuçlandırılabilir, geldiği mahkemeye yeniden

60 Mumcu, Divan-ı Hümayun, s. 86-90.

61 Mumcu, Divan-ı Hümayun, s. 82, 106; Heyd, s. 272.

62 Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, s. 523; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, 3. baskı, Ankara 1988, s. 180-181.

63 İnalçık, "Mahkeme", md. s. 149; Mumcu, Divan-ı Hümayun, s. 87 vd.; Ekrem Buğra Ekinci, Ateş İstidâsı İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü, İstanbul 2001, s. 106 vd.

64 Ahmet Mumcu, Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı(Deneme), Ankara 1972, s. 24-25; Aydın, s. 87; Mehmet İpşirli, "Cuma Selamlığı", DİA, c. 8, İstanbul 1993, s. 91-92; Ekinci, s. 108-110.

65 Uzunçarşılı, Merkez, s. 21-22; Ekinci, s. 111.

görülmek üzere gönderilebilir veya başka bir mahkemeye havale olunabilirdi⁶⁶.

Zulüm ve yolsuzlukların arttığı bölgelerde, beylerbeyi, sancakbeyi gibi idari yöneticiler, merkezden gönderilen hükümlerle, mezalim ve mehâyif⁶⁷ teftişi yaparak, bizzat veya kadı marifetiyle şikayet konularını incelemek, şer' ve kanun üzere dava dinleyerek gerekenleri Divan-ı Hümayun'a arz etmek, gerekli olmayanları bizzat infaz etmekle yükümlü olarak özel yetkilendirme ile tayin edilebilirlerdi⁶⁸.

b. Veziriazam Başkanlığındaki Divanlarda Yargı

Vekil-i mutlak olan veziriazamın göreceği işler arasında; "tenfiz-i hudûd, kısâs, haps, nefy, envâi tâ'zîr, siyâset, istimâi da'va, def-i mezâlîm, cemî' kazâyâ-yı şer'iyye ve örfiyyenin istimâi ve icrâsı" gibi yargıyla ilgili olanlar da sayılmıştır⁶⁹. Veziriazamlar, Divan-ı Hümayun'un belirli günlerde düzenli olarak toplantı yaptığı dönemde, orada sonuçlanmayan veya arzına gerek görülmemeyen işlere, salı ve perşembe günleri dışında, ikindi vaktinden sonra kendi konaklarında divan kurarak bakarlardı. Burada veziriazamın başkanlığında, diğer işlerin yanısıra; "fasl-ı nizâ' ve kat'ı husûmet buyurulur ve talep eden müddeîlere şer'i şerif ve kanun üzere ahkâm-ı şerife verilir" idi⁷⁰.

Davayı halledebiliyorsa veziriazam görür, aksi taktirde Divan-ı Hümayun'a havale eder; şer'i ve hukuki nitelikte ise kazaskere ve İstanbul kadısına bırakırdı. Sadrazamlar, seferde iken de kendi otaklarında divan akdetmeye devam ederlerdi⁷¹. Sadaret kaymakamları, sadrazam gibi, Divan-ı Hümayun yanında, ikindi vakti, çarşamba ve cuma günleri, diğer işler

⁶⁶ İnalçık, "Mahkeme", s. 149; Mumcu, Divan-ı Hümayun, s. 96; Ekinci, s. 111.

⁶⁷ Arapça "hayf" kökünden türeyen mehâyif kelimesi, haksızlık, zulüm kelimesiyle benzer anlamda olup haksız hüküm veya karardan kaynaklanan zarar (Temel Türkçe Sözlük, Genişletilmiş Kamûs-ı Türkî, 2. cilt, İstanbul 1985, s. 489; Serdar Mutçalı, Arapça-Türkçe Sözlük, İstanbul 1995, s. 211) ve bu çerçevede yapılan şikayetler anlamında mühimme defterlerinde kimi zaman mezâlîm kelimesiyle ikileme oluşturarak yan yana kullanılmıştır (Bkz. 5 Numaralı Mühimme Defteri, Tıpkıbasım, Ankara 1994, s. 87, 88, 354; 6 Numaralı Mühimme Defteri, Tıpkıbasım, Ankara 1995, s. 97, 286).

⁶⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1988, s. 126-129; Ortaylı, s. 46; Mumcu, Zulüm, s. 41 vd.

⁶⁹ Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, MTM I/3, 1331, s. 498.

⁷⁰ Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, s. 500; Sabit, s. 138; Uzunçarşılı, Merkez, s. 136.

⁷¹ Uzunçarşılı, Merkez, s. 137-138.

yanında dava da dinler, gerektiğinde kadılara dava dinletirdi⁷². İkinci Divanı, Divan-ı Hümayun'un mevcut olduğu dönemde, ikinci derecede bir divan konumunda iken, Padişah Divanı'nın ortadan kalktığı dönemde, yetkilerin ona kaymasıyla birlikte iyice önem kazanmıştır.

Veziriazamlar, Cuma günü kendi konaklarında kazaskerlerin de katılımıyla dava görür, gerektiği takdirde bazı davaları Rumeli Kazaskeri'ne havale ederlerdi. Davanın çokluğu durumunda Anadolu Kazaskeri de veziriazamın fermanı ile dava dinleyebilirdi⁷³.

Çarşamba günü, veziriazam, İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadınlarının katılımıyla Cuma Divanı'ndaki düzen üzere dava dinlerdi. Gerektiğinde kadılar da dava görürdü⁷⁴.

Huzur murâfaaları (çarşamba ve cuma divanları),⁷⁵ son dönemde sayısı ve yapıldığı günler değişmekle birlikte 1838 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren veziriazam önünde görülmekte olan bu davaların şeyhülislam kapısında, yine kazaskerler ve İstanbul kadısının katılımı ile, şeyhülislam başkanlığında görülmesine karar verilmiştir. Divan-ı Deâvî Nâzırı'nın da belli günlerde burada hazır bulunması kararlaştırılmıştır. Siyasi ve idari meseleler için ise, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kurularak bir nevi Divan-ı Mezâlîm makamı yerini almıştır⁷⁶.

c. Tanzimat Fermanı ve Kanunlardan Kaynaklanan Yargı Yetkisi

Tanzimat Fermanı'nda, gerekli kanunları (kavânîn-i muktaziye) koyucu meclis olarak öngörülen Meclis-i Vâlâ'nın, yargı yetkisiyle ilgili bir ifade göze çarpmaz. Bununla birlikte, Ferman'da, yeni yargı anlayışına ilişkin ipuçlarına rastlanabilir. Bu çerçevede; davalar kanunlara uygun olarak görülüp, hükmolunmadıkça idam cezası uygulanmayacak, kanunlara aykırı hareket eden her kim olursa olsun suçunun niteliğine göre cezaya çarptırılacaktı. Bunun uygulaması olarak, öncelikle bir ceza kanunu yapılması istenmekteydi. Meclis-i Vâlâ, Ferman'da işaret edilen bu irade çerçevesinde, Fermanın ilanı sonrasında çıkarılan kanun ve nizamlarda

⁷² Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, s. 523; Uzunçarşılı, Merkez, s. 181.

⁷³ Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, s. 501-502. Olivier, bu divanlarda veziriazamın müracaat edenlerin şikayet ve savunmalarını dinlediğini, kararı hakiminden verdiğini, veziriazamın sadece kararı infaz ettirdiğini belirtir. Bkz. Olivier, Türkiye Seyahatnamesi(çev. Oğuz Gökmen), Ankara 1977, s.152.

⁷⁴ Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, s. 503.

⁷⁵ Huzur Mürâfaası için bkz. Mehmet İpşirli, "Huzur Mürâfaası", DİA, c.18, İstanbul 1998, s. 444.

⁷⁶ Uzunçarşılı, Merkez, s. 238; Sabit, s. 160-162; Akyıldız, s. 169-170.

yetkili yargı yeri olarak gösterilmiştir. İlk defa olarak, 1840 yılında, Meclis-i Vâlâ üyelerinin de içerisinde bulunduğu Meclis-i Âlî-i Umûmi tarafından hazırlanarak yürürlüğe giren cezâ kanunnâmesi hükümleri ile hukuken yargı yetkisini elde etmiştir. Nitekim, Meclis-i Vâlâ'nın "hasbe'i-kânûn"(kanun gereği) görevli olduğuna dair ifadelerle belgelerde rastlanmaktadır⁷⁷. Böylelikle, Divan-ı Hümayun'da olduğu gibi, örfî hukuk koyan organ, o hukuktan kaynaklanan uyuşmazlıklarda yargı organı olarak ortaya çıkmaktadır⁷⁸.

Tanzimat Fermanında, iyi yönetim, yeni kanunların konulmasına bağlanmaktadır. Gerekli olan kanunların temel esasları da; can ve mal güvenliği, ırz ve namusun korunması, askerlik işlerinin hakkaniyet esaslarına uygun düzenlenmesi ve vergi adaletinin sağlanması olarak gösterilmiştir. Askerlik meselesi dışında bu konular, Tanzimât-ı Hayriye'nin "hâmi-i kavîsi" olarak nitelenen⁷⁹ Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de kararlaştırılacaktır⁸⁰.

3. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de Yargı Yetkisinin Kullanımı

Meclis-i Vâlâ'nın ilk ve nihâi hüküm yeri veya bir tekrar ve kontrol makamı olarak dava görmesine temel teşkil eden pozitif hukuki dayanak, Tanzimat Fermanı sonrasında çıkarılan, başta ceza kanunları olmak üzere, genellikle kamu görevlileriyle ilgili düzenlemelerdir.

A. Meclis-i Vâlâ'nın İlk ve Nihâi Hüküm Yeri Olarak Dava Görmesi

Kanun, nizamnâme ve talimatlarda yer alan düzenlemelerin bir kısmı, Meclis-i Vâlâ'yı, uyuşmazlıklara ilk ve kesin hüküm yeri olarak bakan ve sonuca bağlayan bir yargı makamı olarak göstermiştir. Kavli ve fiilî sâî bi'l-fesada cesaret edenler (söz ve fiilleriyle karışıklık çıkaranlar) Dersaadet'te olduklarında, davalarının görülmesi ve nihâi hükme bağlanması mutlaka Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye münhasır olacaktır(1840 C.K.,⁸¹ 2.f., 3.md.; 1851 C.K.,⁸²1.f., 7. md.)

77 T.V., 214; T.V., 218.

78 Benzerlik için bkz. ve krş. Mumcu, Divan-ı Hümayun, s. 87.

79 T.V., 219, 18 Muharrem 1257.

80 Ferman için bkz. Düstur I. tertib I. cilt, İstanbul 1289, s. 4-7.

81 Metni için bkz. Ahmed Lütfi, Mirât-ı Adalet, İstanbul 1304, s. 127 vd.; Reşit Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, 2. baskı, Ankara 1985, s. 303 vd.; Ahmed Akgündüz, Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Diyarbakır 1986, s. 809 vd.

82 Metni için bkz. Ahmed Lütfi, Mirât-ı Adalet, s. 150 vd.; Akgündüz, Mukayeseli, s. 821 vd.

Hangi rütbeden ve sınıftan olursa olsun, makam ve mertebe sahipleri veya ulemadan her kim bir başkasına sövecek ve itibarına dokunur bir söz söyleyecek olur ise, bu keyfiyet Dersaadet'te meydana geldiğinde, buna cesaret edenlerin davası mutlaka Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de görülecektir(1840 C.K., 3.f., 1.md.). Bu tür olaylar Dersaadet'te ortaya çıkar ve cünhası yalnız tazirde kalır ise, tazir dahi herkesin hal ve şanına göre olduğundan, o kimse ulemadan ve sâdât-ı kiramdan ve rütbe sahibi zevattan ise Meclis-i Vâlâ'ya celp ile tazir kılınacaktır(1851 C.K.,2.f.,2.md.).“Meclis-i Vâlâ, meclis-i dikkat ve hakkaniyet” olacağından, bu tür meselelerin arkadaşlık ve intikam hissinden arınmış olarak fark ve temyizine olabildiğince dikkat etmeli, bu kişilerin huzura getirilmesinden çekinmemelidir (1851 C.K., 2.f., 3.md). Ashâb-ı merâtib ve ulemadan biriyle zâbitan-ı askeriyeden biri arasında bu tür bir uyuşmazlıkta, dava aynı şekilde Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de görülecektir(1840 C.K., 3.f., 2.md.).

Vükelâ, üst düzey merkez ve taşra yöneticileri ve diğer memurlar kanun ve nizamlara uymak zorundaydılar. Nitekim bu çerçevede, Tanzimat esaslarına uymaları, halka zulüm ve adaletsizlik yapmamaları konusunda kamu görevlileri padişah tarafından gönderilen talimatlarla uyarılmışlardır⁸³. Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Umûmi'de görüşülerek yayınlanan; “Memurların suret-i hareketlerini mübeyyin tâlimat-ı umûmiye” hükümlerine uymayan memurların yargılanarak, haklarında gerekli cezanın Meclis-i Vâlâ'da kararlaştırıldığı şekilde uygulanacağı belirtilmiştir⁸⁴.

Malî işlerle ilgili görevliler, normal görevlilerce hesaplarının kontrolü yanında defterlerini Meclis-i Vâlâ'ya arz etmeye mecbur olup, ayrıca, aldıklarından ve verdiklerinden dolayı da Meclis'e karşı sorumludurlar(1840 C.K., 7.f.,1.md.; 1851 C.K., 2.f., 3.md). Bununla birlikte, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye mevcut kanun ve nizamların koruyucusu olduğundan sorumluluk konusu, alıp verdikleriyle sınırlı olmayıp, tüm memur ve görevliler, görevli oldukları işlere dair her bir eylem ve hareketlerinden dolayı Meclis-i Vâlâ'ya karşı sorumlu olacaklardır. Sözgelimi, memuriyet görevinde tembellik gösterdiğine dair bir isnada uğrayan, suçsuz olduğunu ispat edemez ve çoğunluğun görüşü de onun aleyhinde olursa, o memur görevinden derhal istifa etmek mecburiyetindedir⁸⁵(1840 C.K., 7.f., 4. md.;1851 C.K.,3.f., 5.md).

83 T.V., 299, 11 Rebiülevvel 1262.

84 Nizâmât Defteri 44/42, s. 36-39.

85 Nitekim Takvim-i Vekâyi'de yer alan pek çok örnekten biri olarak Eskişehir Muhassılı Kapıcıbaşı Mehmed Emin Ağa'nın “umûr-u memûresinde derkâr olan tekâsül ve rehâveti

Mezâlimden halkın korunması gerektiğinden, kararlaştırılan yeni kanunlara ve Tanzimat hükümlerine aykırı hareket eden her kim olursa olsun, Meclis-i Vâlâ'ya karşı sorumlu olup, ceza kanunu hükümleri gereğince cezalandırılacağından, memurların tümünün bu hükümler çerçevesinde görevlerini ifa etmeleri istenmektedir⁸⁶. Buna rağmen, kanuna aykırı hareket eden yönetici ve memurlar yargılanarak cezalandırılmışlardır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı sırasında sadrazam bulunan Hüsrev Paşa⁸⁷, Kocaeli müşîri Akif Paşa⁸⁸, Edirne müşîri Nâfiz Paşa⁸⁹, Ankara müşîri Davut Paşa⁹⁰ Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de yargılanarak suçlu bulunmuşlardır⁹¹. Tanzimatla konulan esaslara aykırı hareketlerinden dolayı Meclis-i Vâlâ tarafından devlet memurlarının sürgüne gönderilme örneklerine de sıkça rastlamak mümkündür⁹².

Düzenlediği konularda 1267 tarihli Ceza Kanunnâmesi'nin ilgili maddelerini ilğâ eden ve 1274 Cezâ Kanunu'na kadar yürürlükte kalan 1271

cihettiyle azlı" gerekmişti. Tersî örneklere de rastlamak mümkündür. Dergâh-ı âli kapıcıbaşlarından Manastır Muhassılı İsmail Bey, "umûr-u memûresini hüsn-i tesviye ve tanzîme kemâliyle sa'y ve dikkat etmekte olduğu"ndan avâtîf-ı aliyye-i şahânenen rütbesine mahsus bir kıt'a kapıcıbaşlık nişân-ı zîyşân-ı ihsan olunmuştur(T.V., 214, 15 Zilkâde 1256). Ayrıca bkz. T.V., 512, Selh-i Muharrem 1271.

86 T.V. 219, 18 Muharrem 1257. Bu yöndeki bir hatt-ı hümayun için bkz. T.V., 183, 23 Cemâziyelâhir 1255.

87 Hüsrev Paşa, rüşvet aldığı gerekçesiyle Meclis-i Vâlâ'da yargılanarak suçlu görülmüş ve Ceza Kanunu gereğince; emekli edilerek devlet hizmetinde istihdam olunmamasına, vezirlik rütbesinin kaldırılarak, iki sene müddetle sürgüne gönderilmesine karar verilmişti(Kaynar, s. 221).

88 Akif Paşa'nın yeni çıkarılan 1840 tarihli Ceza Kanunu çerçevesinde yargılamasının yapılmasına karar verilmişti. Paşa, suçu itiraf etmiş, ancak, Tanzimat-ı Hayriye'ye vukufsuzluğunu(haberdar olmadığını) gerekçe göstermiş bu ise kabul edilmemiş ve pašalık ünvanının geri alınarak devlet hizmetinde istihdam olunmamasına ve Edirne'ye sürgüne gönderilmesine hükmedilmişti(T.V., 198, Gurre Rebiülevvel 1256; T.V., 213, 21 Şevval 1256). Ayrıca bkz. Abdurrahman Şeref, Tarih Musâhabeleri, İstanbul 1339, s. 18.

89 T.V., 201, 13 Cemaziyelevvel 1256.

90 Davut Paşa, Tanzimat Fermanı kapsamındaki maddelerin güzel bir şekilde yoluna koyulmasında rehâvet ve üşengeçlik gösterdiği sabit görülerek azledilmişti(T.V., 201).

91 Eşitlik ilkesinin Tanzimat Fermanı'nda düzenlenen temel ilkelerden biri olmasına rağmen, üst düzey devlet adamlarının kişisel konularının yargılama sürecini etkilediği de görülebilmektedir. Nitekim, Akif Paşa ile Damat Halil Paşa'nın rüşvet alma işinde ortak oldukları tespit edilmiş, ancak, Halil Paşa'nın damat olması dolayısıyla padişah tarafından himaye görmesi sebebiyle konu Takvim-i Vekâyi'de teşhir edilmemiş ve M.Reşit Paşa tarafından bulunan bir çözümlle halledilmiştir(Kaynar, s. 114-115).

92 BEO. A.DVN., 82/37, 21 Muharrem 1269.

Men'i İrtikaba Dâir Cezânâme Layihası⁹³, Dersaadet'te bulunan devlet memurları ile taşrada bulunan; valiler, defterdarlar, mal müdürleri, kaymakamlar ve Meclis-i Kebir üyelerinden rüşvet alma, rüşvet verme ve rüşvete aracılık etme ve devlet malını çalmayla itham olanlarının yargılanmalarının Dersaadet'te Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de yerine getirileceğini hükme bağlamaktadır(m.28). Bu tip maddelerden dolayı vükelânın sorgulanması ve yargılanması ise Meclis-i Tanzimat'ta yapılacaktır(m.30). Bu kişiler hakkında cezaların yerine getirilmesi, öncelikle, yargılamalarının hakkaniyet ve tarafsızlıkla yapılmasına ve suç tespiti sonrasında mazbatalarının padişaha sunulması, irade-i seniyyenin yayınlanmasına bağlı tutulmuştur (m.27).

1256 yılında alınan bir kararla, Osmanlı tebası diğer milletlerin herhangi birinin diğeriyle, mezhep işlerine ve millî işlerinin idaresine dair aralarında meydana gelebilecek uyuşmazlıklar, o iki milletin patrikleri olduğu halde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de ya da Meclis-i Vâlâ'dan tayin olacak kişi tarafından yargılama yapılarak çözüme kavuşturulacaktır⁹⁴. Benzer bir şekilde gayrimüslimlerle ilgili bir olayda, İngiliz elçisinin, Rum patriğinin, devletin hukuk ve namusuna dokunduğu gerekçesiyle Osmanlı Devleti nezdinde yaptığı şikayet, Meclis-i Vâlâ üyelerinden seçilen bir teftiş heyeti tarafından incelenmiş, heyetçe kaleme alınan; hudûd-u ruhbâniyesini tecevüz etmiş" olduğu şeklindeki rapor Meclis-i Vâlâ'da da uygun görülerek, patriğin görevden azledilmesine karar verilmiştir⁹⁵.

1864 tarihli Matbûât Nizamnamesinin, 15, 16, 17,19, 20, 21 ve 24. maddelerinde beyan olunan; saltanat-ı seniyye, padişah hanedanı, hükümet, bakanlar, dost ve müttefik bulunan hükümdarlar, meclis, mahkeme ve devletçe teşkil olunacak heyetler, devlet memurları ve hizmetlileri ve yabancı diplomatlara yönelik basın suçlarının cezası, Bâbîâli'de beş kişiden oluşacak komisyonda hazırlanacak mazbata üzerine Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de kararlaştırılacaktır⁹⁶.

B. Meclis-i Vâlâ'nın Tekrar (İstinâf) ve Kontrol Yeri (Temyiz) Sıfatıyla Dava Görmesi

Taşrada bulunan meclisler, bazı suçlara ait ilam ve mazbataları, kanun gereği, zorunlu olarak ve gerektiğinde bir daha görüşülmek üzere Meclis-i Vâlâ'ya gönderirlerdi. Meclis-i Vâlâ tarafından verilen karar, Meclis-i

⁹³ Metni için bkz. T.V. 519, 14 Cemâziyelâhır 1271.

⁹⁴ T.V. 198, Gurre Rebiülevvel 1256.

⁹⁵ T.V., 195.

⁹⁶ Meclis-i Tanzimat Defteri II, s. 62-66; Düstur I. Tertip, c. 2, İstanbul 1289, s. 220-226.

Umumi'de ele alındıktan sonra padişaha arz edilir, padişah tarafından onaylandıktan sonra kesinleşir ve ceza infaz edilirdi⁹⁷.

Kavlî ve fiilî sâî bi'l-fesada cesaret edenlerin eylemleri taşrada meydana geldiği takdirde, öncelikle memleket meclisinde ele alınıp, şahitler Dersaadet'e celp edilecek ve davaları Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de tekrar görülecektir(1840 C.K., 2.f., 4.md.). Taşrada meydana gelen katl ve sâî bil-fesâd dışındaki bazı suç ve cezaların kararlaştırılması ve uygulanması, Dersaadet'te de olabilmekle beraber, büyük kaza, liva ve eyaletlere bırakılmış, periyodik olarak merkezin bilgilendirilmesi istenmiştir(1851 C.K. 3. f., 15. md.)⁹⁸.

1274 tarihine kadar yürürlükte kalan 1271 tarihli Men'i İrtikab Kanunnâmesi'ne göre, taşrada bulunan; küçük memurlar, kaza müdürleri ve ahâli fertlerinden rüşvet alma, rüşvet verme ve rüşvete aracılık etme ve devlet malını çalmayla itham olanların yargılanmaları her eyalet merkezinde bulunan Meclis-i Kebir'de görülerek, kararı içeren mazbata Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de dahi tasdik olunarak padişaha arz ve takdim edilecektir. Gelen mazbata ve evraktan itham olunan suçun sabitliği konusunda Meclis-i Vâlâ'da kanaat oluşmazsa itham olunanın Dersaadet'e celbiyle, Meclis-i Vâlâ'da bir kere daha sorgulanması ve yargılanması gerekecektir(m. 29)⁹⁹.

Yukarıda belirtilen suçlardan, sadece sâî bi'l-fesad suçu ile ilgili dava, doğrudan, diğerleri ise gerekli görüldüğünde Meclis-i Vâlâ tarafından tekrar yargılama (istinâf) konusu yapılmıştır. Sâî bi'l-fesad suçunun meclis-i Vâlâ tarafından doğrudan tekrar yargılama konusu yapılması, devlet aleyhine yönelik siyasi bir suç niteliğiyle ilgili olmalıdır. Bu suç da, 1851 Ceza Kanunu'nda tekrar düzenlenmemiştir. Dolayısıyla Meclis-i Vâlâ'nın istinâf mahkemesi özelliği oldukça sınırlıdır. Diğer yandan, geleneksel Osmanlı hukuk anlayışında, istinâf, hukuka aykırılık taşıdığı için hükmü bozulan

97 İkinci, s. 126.

98 Merkezden taşraya gönderilen talimatlarda, şer'i ve hukuki davaların eskiden olduğu gibi mahkemelerde görüleceği, ancak bazı idari meselelerin ve katl davalarının eyalet ve sancak büyük meclislerinde görülüp ilam ve mazbatalarıyla birlikte merkeze gönderilmesi istenmekteydi. BOA. Nizâmat Defteri 44/42, s. 32-33.

99 Selanik Metropolit'i'nin rüşvet aldığı reaya tarafından ihbar olunmuş Selanik Meclisi tarafından yapılan istintak sonucu suçunu kabul etmiş, keyfiyet Meclis-i Vâlâ'ya havaleyle bir kere de Meclis-i Vâlâ'da davası görülerek tebeyyün edecek cünhasına göre Ceza Kanunu icrâ olunarak muhakemeye metropolit ve Meclis azasından iki-üç kişinin ve lazım gelen iki şahidin celbi hususu Meclis-i Vâlâ'da tensib olunmuştur. Belge metni için bkz. Ahmet Mumcu, Osmanlı Devletinde Rüşvet, 2. baskı, İstanbul 1985, s. 355-356.

davaya yeniden bakılması anlamında olup, bugünkü içeriğinden de farklıdır¹⁰⁰.

Meclis-i Vâlâ'nın bidayet ve çok sınırlı istinâf mahkemesi olmak yanında, önemli bir niteliği, yerel ve merkez meclislerinde verilen kararların denetim yeri, temyiz makamı olmasıdır. Ceza kanunlarında yer aldığı üzere; taşrada meydana gelen katl davaları oradaki meclislerde marifet-i şerle görülüp, şer'i îlâmı ve meclis mazbatası Dersaadet'e gönderilip şeyhülislamlığa takdim ile tasdik olunup ondan sonra padişaha arz olunacaktır. Padişah fermanı gönderilmedikçe ceza uygulanmayacaktır (1840 C.K., 1.f., 4.md.; 1851 C.K., 1.f., 3.md.)¹⁰¹. Sadece adam öldürme ile sınırlı kalmayıp, Anadolu'da ve Rumeli'de meydana gelen hırsızlık, yaralama gibi¹⁰² suçları işledikleri yerel meclislerce yapılan tahkikat ve yargılama sonucunda¹⁰³ sabit olan kişiler hakkında, Ceza Kanunnâmesi gereğince gerekli cezanın uygulanması için, sözkonusu meclislerce hazırlanan mazbata, îlâm ve diğer belgeler kanun gereği Meclis-i Vâlâ'ya yollanarak, şer' ve kanun üzere tekraren tam bir incelemeye tâbi tutulmuştur¹⁰⁴. Şeyhülislamlıktan beyanı alınmış davanın cezasının diyet olması durumunda, suçlu Meclis-i Vâlâ tarafından ceza kanunu gereğince tazirle de cezalandırılmıştır. Şer'an görülen ve karara bağlanan, bu tür davaların Meclis-i Vâlâ'da mütalaa olunup, gerektiğinde tazirle de cezalandırılması örneklerine belgelerde sıkça rastlanmaktadır¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Ekinci, s. 132-133.

¹⁰¹ 1262 yılında, katl davaları gibi büyük davaların küçük kazalarda görülmesi yasaklanarak bu tür davaların sancak ve eyalet gibi büyük merkezlerde bulunan meclislerde görülerek, düzenlenecek mazabata ve şer'i ilâmın Meclis-i Vâlâ'ya takdimi usulü kabul edilmişti(Sabit, s. 171).

¹⁰² Bu çerçevede, öldürme(katl), yaralama(cerh), hırsızlık(sirkat), silah çekme, silah boşaltma, yol kesme(kuttâ-i tarîk), sahte evrak düzenleme gibi şer' ve kanuna aykırı suçlar, yine şer' ve kanuna göre cezalandırılmış; küreğe konulma, prangabend olarak çalıştırma gibi tazir cezası yanında kısas cezası da uygulanmıştır. Aleniyet sağlamak ve teşhir düşüncesiyle; suçlar, cezalar ve bunları işleyenlerin isimleri Takvim-i Vekâyi'de yayınlanmıştır(T.V., 214).

¹⁰³ Yerel meclislerin yargılama yetkileri daha sonra yapılan düzenlemelerde de öngörülmüştür. 1849 yılında yapılan Eyalet Meclisleri Nizamnamesine göre; adam öldürme, yol kesme, hırsızlık gibi suçlarla ilgili davalara eyalet meclisleri bakacaktır. 1864 yılındaki Nizamnâme ile oluşturulan Vilayet İdare Meclisleri'nin de yargılama yetkisi bulunmaktadır. Çadırcı, Anadolu Kentleri, s. 222, 255.

¹⁰⁴ Bkz. T.V., 214, 10 Zilkâde 1256; T.V., 218, 5 Muharrem 1257; T.V., 220, 28 Muharrem 1257; T.V., 223, 8 Ramazan 1257.

¹⁰⁵ Bu konuda bazı örnekler için bkz. A.MKT. MVL. 76/8, 23 Safer 1272; T.V., 224, 25 Rebiülevvel 1257.

Taşrada meydana gelen “şâyan-ı dikkat” mülki olayların, katl, yaralama ve yol kesme gibi önemli suçların, jurnal şeklinde zamanında merkeze iletilmesi istenmiş,¹⁰⁶ ancak, çokça işlenen bu suçlar nedeniyle merkezin yükünün arttığından olsa gerek, bazı konuların merkezden önce, eyaletlere gönderilmesi bildirilmiştir¹⁰⁷.

1854 yılı ile birlikte taşrada oluşturulmaya başlanan Meclis-i Tahkikler'de görüşülüp karara varılan ve merkeze gönderilen jurnallerdeki maddelerin kanuna uygun olup olmadıkları Meclis-i Vâlâ tarafından incelenerek bu meclislere¹⁰⁸ bildirilmekteydi¹⁰⁹. 1275 yılında merkezde de Meclis-i Tahkik ve Divan-ı Zaptiye adlı iki meclis oluşturulmuştur¹¹⁰. Divan-ı Zaptiye tarafından, suç işleyerek yargılananların cezaları periyodik jurnaller halinde Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiş, bu meclisçe yapılan değerlendirilmelerde kanuna uygun olmayanların değiştirilmesi istenmiştir¹¹¹. Meclis-i Tahkik'in asıl görevi, Dersaadet'te meydana gelen ve Divan-ı Zaptiye'ye havale olunan derecenin üstünde bulunan cünha ve çeşitli cinayetleri sadece tetkik ve yargılamayla sınırlı olup hüküm ve ceza tayini hususu Meclis-i Vâlâ'ya aitti¹¹².

1861 yılında iki meclisin birleştirilmesi ile oluşturulan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin, nizamnâmesine göre, muhâkemât dairesi; kanun ve nizâm-ı

¹⁰⁶ A.MKT. NZD., 184/19, 27 Şaban 1272.

¹⁰⁷ A.MKT. UM., 254/57, 25 Muharrem 1273. Merkezin yükünü azaltma amacıyla zaman zaman girişimlerde bulunulduğu anlaşılıyor(Çadircı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri, s. 190).

¹⁰⁸ Bu meclisler için bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, VI. Cilt, 5. baskı, Ankara 1995, s. 149-150; Sedat Bingöl, “Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu”, Yeni Türkiye Dergisi, Ocak-Şubat 2000, yıl 6, sy. 31, s. 758 vd.

¹⁰⁹ Meclis tarafından, Aydın sancağında 1275 senesinde, 3 aylık cinâyet olayları hakkında Meclis-i Vâlâ'ya takdim olunan mazbatada, suçlara ilişkin belirlenen cezaların bir kısmı kanuna uygun bulunmuş, diğer kısmında kanun hükmünün eksik, diğer bir kısmında ise kanuna aykırı ceza belirlenmiş olduğundan, Meclis-i Vâlâ tarafından üst kısmına belirtildiği şekilde icra olunmak üzere, jurnalın meclise iadesi ve bundan sonra kanuna aykırı ceza tayin olunmaması istenmiştir.(A.MKT. MVL., 110/62, 15 Ra 1276). Ayrıca bkz. A.MKT. MVL., 115/17, 20 Ş 1276; A.MKT. MVL., 142/18, 26 Ş 1278; A.MKT. MVL., 145/37, 24 L 1278.

¹¹⁰ Sabit, s. 182; Bingöl, s. 761. <http://www.devletarsivleri.gov.tr/katalog/> adresinden fon adına göre “Meclis-i Tahkik” anahtar kelimesiyle yapılan aramada ulaşılan özet bir belge ve tarihinden(A.MKT. NZD., 280/33, 27 Şaban 1275) de meclislerin kuruluş tarihinin 1275 olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹¹ BEO, A.MKT. MVL., 115/75, 5 Ramazan 1276.

¹¹² A.MKT. MVL., 107/59, 14 Şevvel 1275; İkinci, s. 126-127; Bingöl, s. 762.

mahsus iktizasınca doğrudan doğruya kendine ait olacak davalara¹¹³ bakmak dışında, sâir divanlar için divan-ı istinâf olacaktır. Muhâkemât dairesinde kararlar üçte iki çoğunlukla alınacaktır, karara muhalif olanlar muhalefet sebeplerini beyana mecbur olacaklardı. Nizamnâmenin sonuna eklenen geçici madde ile; muhâkemât dairesi kurulması planlanan cinâyet divanları için istinâf divanı olacağından ve çıkarılacak ceza muhakemesi kanunnamesinde muhâkemat dairesinin vazifeleri de yer alacağından bu kanunname çıkarılıncaya kadar daire geçici olarak eski usullerine göre çalışacaktır¹¹⁴.

1276 yılında sarraflarla ilgili yapılan bir ek düzenlemede de, ticaret mahkemelerinde hükme bağlanamayan dava ve işlerin hazine-i maliye ve hâssa tarafından Meclis-i Vâlâ'ya havale edilerek orada görülüp çözüme kavuşturulacağı belirtilmiştir¹¹⁵.

4. Meclis-i Vâlâ Kararlarının Gözden Geçirilmesi

Tanzimat Fermanı'nda, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye üyeleriyle, "vükela ve ricâl-i devlet"ten oluşan bir meclisin varlığına işaret edilir¹¹⁶. Meclis-i Âlî-i Umûmi adlı bu meclis Meclis-i Vâlâ'nın almuş olduğu çeşitli

¹¹³ Meclis-i Vâlâ tarafından 1 yıl boyunca görülen davaların özetini içeren mazbatalar padişaha takdim edilmiştir. 10 Safer 1280 tarihli 706 numaralı Takvim-i Vekayi'de 1279 yılına ait mazbatanın ilgili kısmı şöyledir: 1279 yılında muhâkemât dairesine havale olunan cinayet ve cünha davaları 1030 olup, bunların 118'i emniyet-i umumiyeyi ihlal ve ifsad, 14'ü rüşvet, 23'ü mal-ı miriyi sirkat ve irtikab eyleme ve zimmetine geçirme, 2'si memurine adem-i itaat, 3'ü efrad hakkında ta'diyat ve süi muamelât, 29'u memurün haklarında darb, cerh, teşhir-i silah ve muamelât-ı tahkiriye, 2'si mahbus kaçırma, 1'i salahiyyet ve mezuniyeti olmaksızın sıfat-ı resmîyede bulunma, 1'i evrâk-ı muzır tab' ve neşr etme, 9'u kalpazanlık ve kalbsörcülük, 3'ü sahtekarlık, 7'si kundakçılık, 395'i katli, 56'sı darb, cerh, ihâfe ve tehdid, 4'ü iskât-ı cenin, 97'si hetk-i ırz, 7'si kız kaçırma, 2'si yalan şahidlik, 3'ü iftira ve şetm, 231'i sirkat, 13'ü iflas ve dolandırıcılık, 4'ü emniyet-i suistimal, 3'ü umur-u ticarete fesad karıştırma ve 3'ü de ızrâr-ı nâs hakkındadır. Görüldüğü kadarıyla, Meclis-i Vâlâ'ca, kendisine havale olunan bu dava hükümleri 1858 Ceza Kanunu'na uygun olarak denetlenmiş, çoğunu onaylamış bir kısmını da bozmuştur. Sonuçta bu denetim karşılığında; kıyas, idam, küreğe konulma, kalebendlik, sürgün, haps ve para cezaları verilmesini kararlaştırmış, kimi davaların, tahkikat ve yargılamasının tamamlanması için ilgili mahkeme ve meclise havalesine, kimi davalarının da tahliyesine hükmetmiştir. Bu tür mazbata örnekleri için bkz. T.V., 760, 5 Rebiülevvel 1281; T.V., 804, 21 Muharrem 1282.

¹¹⁴ İrade Meclis-i Mahsus, Nr. 995, 9 Safer 1278; Meclis-i Tanzimat Defteri II, s. 14; Sabit, s. 183.

¹¹⁵ Sabit, s.182.

¹¹⁶ Bu ifade, Ferman'da; "...Meclis-i Ahkâm-ı Adliye azası daha lüzumu mertebe teksir olunarak ve vükela ve ricâl-i Devlet-i Aliyyemiz dahi bazı tayin olunacak eyyamda orada içtima ederek..." şeklinde yer alır.

kararları denetlenmektedir. Mazbata şeklinde düzenlenen Meclis-i Vâlâ kararları, şer' ve kanun üzere, tek tek Meclis-i Umûmi'de ele alınarak kararlaştırılmakta ve padişahın onayına sunulmaktaydı. Bunun için belli günler tayin edilmişti¹¹⁷. Meclis-i Vâlâ yargı yetkisini üstlenince aynı denetim sürmüştür¹¹⁸.

Meclis-i Umumi'nin Meclis-i Vâlâ kararları üzerindeki denetimi, başlangıçtaki düzenliliğini daha sonra koruyamamış; hükümet üyelerinin diğer görevleri dolayısıyla Meclis-i Umumi toplantılarını aksatmaları ve Meclis-i Vâlâ içindeki düzenlemeler bu denetimi belirsiz bir hale getirmiştir. Nitekim, 1854 tarihli "Meclis-i Âlî-i Umumi'nin Suret-i Terkibi ve Vezâif-i Nizamnâmesi"nde düzenlendiğine göre, meclis artık Tanzimat nizamnâme layihalarının müzakeresi için gerektiğinde toplanacaktır(m.3)¹¹⁹.

Meclis-i Vâlâ kararlarının ayrıca padişahın onayına sunulması, ayrı bir denetim olarak görülmemelidir. Yetkilerin padişah elinde toplandığı anlayışı nazari olarak devam etse de, Tanzimat Fermanı ve onu açıklayıcı Fermân-ı Âlî'de beyan edildiği üzere, padişah, Meclis tarafından verilen kararları onaylayacağını belirtmektedir. Padişahın Meclisi yetkilendirmesi, yargı alanında da karşılık bulmuş, uygulamaya da yansımıştır. Dolayısıyla, padişahın, Meclis tarafından verilen yargı kararlarını onaylaması, bir denetim değil, işlem sürecini tamamlayıcı zorunlu bir unsur olarak sayılmalıdır¹²⁰.

5. Meclis-i Vâlâ'da Soruşturma ve Yargılama Usulü

1840 Ceza Kanunu'nda belirtildiği üzere, yargılama ile sabit olmadıkça hiç kimse sebepsiz yere cezalandırılmayacaktır(12.f., 2. md.). Sözkonusu kanunun sonuç bölümünde de, kanunun devlet memuru ve fertlerin genel gözetimi altında olduğu, herkesin, bu kanun maddelerinin uygulanmasını denetleyip gözetleyerek, ihlali durumunda keyfiyeti devlete ihbar ve hakların yerine getirilmesini isteme hakkından bahsedilmiştir.

Özellikle halkın yöneticilerden şikayetleri, sancak ve eyalet meclislerine ya da doğrudan Meclis-i Vâlâ'ya dilekçeler şeklinde yöneltilebilirdi¹²¹. Meclis-i Vâlâ, bu gibi durumlarda gerek gördüğünde, yerel meclislerden

¹¹⁷ Meclisle ilgili geniş bilgi için bkz. Seyitdanlıoğlu, s. 67-74; Akyıldız, s. 185-189; T.V., 218.

¹¹⁸ Ayniyat Defteri, Nr. 370, s. 12, 13, 70; T.V., 213; T.V., 218, 5 Muharrem 1257; T.V., 220, 28 Muharrem 1257; T.V., 223, 8 Rebiülevvel 1257.

¹¹⁹ T.V., 519, 15 Cemâziyelâhir 1271.

¹²⁰ İkinci, s. 134.

¹²¹ A.MKT. MVL., 76/49, 16 Rebiülevvel 1272; T.V., 706.

olayla ilgili belgeler isteyebilir, şahitler çağırabilir, soruşturmayı ve yargılamayı yeni baştan yaparak kesin karara bağlayabilirdi¹²².

Soruşturma ve yargılama, yerel meclislerdeki görevlilerce veya sanıkların Meclis-i Vâlâ'ya celbi ile burada, gerektiğinde de, merkezden gönderilen özel memurlar tarafından mahallinde gerçekleştirilebilirdi¹²³. Soruşturma ve inceleme safhasının itina ile yapılmasına dikkat edilmesi Tanzimat'ın getirdiği usul kapsamında görülmüş, bu konuda gerekli hassasiyeti göstermeyen yöneticiler görevden alınmıştır¹²⁴.

Şikayet edilen tarafın kamu görevlisi olduğu bazı durumlarda, kişinin şikayet konusu eylemi gerçekleştirdiğine dair kanaat hasıl olmuş ve idârî ve kanunî olarak görevde bulunması uygun görülmemişse, yargılamaya başlanmadan önce, tedbiren görevden uzaklaştırılmıştır¹²⁵.

Gerek Meclis-i Vâlâ ve gerekse Meclis-i Âlî-i Umumi'de suç ve ceza tespiti müzakereleri üyeler arasında serbestçe yapılmakta, ittifak veya oyçokluğuyla karar verilebilmektedir¹²⁶.

Tanzimat Fermanı'nda üzerinde hassasiyetle durulan ve Meclis-i Vâlâ'nın ilgili olduğu can ve mal güvenliği, ırz ve namusun korunması çerçevesinde suç konusu oluşturan eylemlerin bir kısmı şer'i, bir kısmı da kanun hükümleri kapsamında ortaya çıkmıştı. Bu yüzden, taşra meclislerinde ve Meclis-i Vâlâ'da hem şer'i hem de kanunî (nizâmî) yargılama usulleri tatbik edilmekteydi. Katl gibi bazı suçlar, bazen, aynı zamanda hem şerî hem de kanunî yargılama kapsamına girebilmekte¹²⁷, duruma göre, ya şeyhülislamlıkta bizzat sorgulama ve duruşma yapılmakta ya da şeyhülislamlıktan fetva alınmayla yetinilmektedir. Taşra meclisleri ve Meclis-i Vâlâ'nın yapısı her iki yargılamayı yerine getirebilecek şekilde düzenlenmiş, her iki mecliste müftü de bulunmuştur¹²⁸.

¹²² Çadırcı, Anadolu Kentleri, s. 216.

¹²³ T.V., 201, 13 Cemâziyelevvel 1256; T.V., 213, 21 Şevval 1256; T.V. 439, 21 Safer 1267.

¹²⁴ T.V., 202, 28 Cemâziyelevvel 1256.

¹²⁵ Kocaali Müşiri Akif Paşa bu kapsamda görevden alınmıştır(T.V., 198, Gurre Rebitülevvel 1256).

¹²⁶ Örnek olarak bkz. T.V., 201.

¹²⁷ Bu durum tatbikata da sıkça yansdığı şekliyle, şerî yargılama sonucu diyete hükmedilme durumunda, ayrıca hakkında ceza kanunu hükümlerinin de uygulandığı katl suçlarında ortaya çıkmaktaydı. Örnek olarak bkz. T.V., 220; T.V., 416

¹²⁸ Nizamât Defteri, 44/42, s. 32-33; T.V., 177.

V. MECLİS-İ VÂLÂ'NIN YARGI YETKİSİNİN SONUÇLARI

Görüşme ve karar alış biçimiyle parlamenter sistemin hazırlayıcısı olarak kabul edilen Meclis-i Vâlâ, kanun koyucu olmakla yetinmemiş, hazırladığı kanunların uygulamasını ve bunlardan doğan uyuşmazlıkları çözüme kavuşturucu bir yargı kurumu özelliği de göstermiştir. Uzun zamandır şikayet konusu olan, keyfi uygulamaların terkedilip kanun egemenliğinin hakim kılınmasında önemli rol üstlenmiştir.

Bir yargı organı olarak Meclis-i Vâlâ'nın görev ve yetki alanını çok kesin çizgilerle belirlemek kolay değildir. Meclis-i Vâlâ, Tanzimat Fermanı'nda çerçevesi çizilen ve can ve mal güvenliğininin sağlanması, ırz ve namusun korunması, rüşvetin önlenmesi ve memurların keyfi hareketlerinin önüne geçilmesi amacıyla çıkarılan kanunlardan kaynaklanan uyuşmazlıklara bakmak ve denetlemek amacıyla oluşturulmuştur. Bu kapsamdaki düzenlemelerin çoğu çıkarılan ceza kanunlarında yer almakta ve Meclis-i Vâlâ da bu kanunlarda yargılama makamı olarak gösterilmektedir. Meclis-i Vâlâ, mezâlim divanları ve Divan-ı Hümayun geleneğinde olduğu gibi, örfî ceza davalarına bakan; bazen ilk, nadiren istinâf ve ağırlıklı olarak da temyiz mahkemesi özelliği göstermektedir.

Devlet memurlarının ve özellikle üst düzey görevlilerin belirli bazı ceza davaları burada görülmektedir¹²⁹. Devlet memurları görev alanlarına ilişkin her türlü eylem ve işlemlerinden dolayı Meclis-i Vâlâ'ya karşı sorumlu olduklarından, ceza yargısı dışında, az da olsa, idarî yargı konusuna girebilecek uyuşmazlıklar Meclis tarafından ele alınmıştır. Ancak, Meclisin memurlarla ilgili davaları ele alması, salt idare mahkemesi olarak nitelendirilmesi için yeterli sayılamaz. Zira, Meclis-i Vâlâ'daki memurlarla ilgili davalar, genelde ceza kanunlarından kaynaklanan ve konusu suç olan eylemler olup, idari yargıdan ziyade ceza yargısının kapsamına girmektedir.

Meclis-i Vâlâ; bakanları yargılamasıyla, Yüce Divan'a¹³⁰ benzetilmiş, Nizamiye mahkemelerinin hazırlayıcısı,¹³¹ bugünkü idari yargının ve temyiz müessesesinin temellerinin atıldığı yer olarak kabul edilmiştir¹³². Mezâlim

¹²⁹ Abdurrahman Şeref, *Târih-i Devlet-i Osmaniye*, c. I-II, İstanbul 1312, c. II, s. 468-469; Hayri Orhun, *Türkiye'de Devlet Memurlarının Hukuki Rejimi*, İstanbul 1946, s. 123-127; Çetin Özek, "Türk Hukukunda Memurların Muhakemesi", *İÜHF*, c. XXVI, sy. 1-4, 1961, s. 37.

¹³⁰ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara 1996, s. 134.

¹³¹ Sabit, s. 170.

¹³² Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu-Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, 8. Baskı, Ankara 1996, s. 284; İkinci, s. 132.

geleneğinin sürdürücüsü kurum, günümüzdeki mevcut yargı türlerinin ve danıştay ve yargıtay gibi organların çekirdeğini oluşturmuştur.